

AGNIESZKA TETERYCZ (Słupsk)

Małopolska w ustroju Polski piastowskiej ze szczególnym uwzględnieniem terytorium sandomierskiego

Na początku Małopolska najprawdopodobniej nie stanowiła w państwie piastowskim jednolitej jednostki administracyjnej. W jej skład wchodziły bowiem dwa terytoria: krakowskie i sandomierskie, których odrębność może się wywodzić jeszcze z czasów przedpiastowskich. Wprawdzie źródła pochodzące z IX i X w., takie jak *Żywot Świętego Metodego*, relacja Ibrahima ibn Jakuba, regest dokumentu *Dagome iudex*, czy też dokument praski z 1086 r. wyraźnie poświadczają dominującą rolę Krakowa na terenie Małopolski¹, jednak nie świadczy to jeszcze o ścisłym związku obu ziem w tym okresie. Analiza warunków geograficznych Małopolski, badania archeologiczne, językowe oraz hipotezy o osadnictwie Wiślan w ziemi krakowskiej, a Łędzian na wschodnich kresach ziem polskich wskazują na istnienie dwu odrębnych obszarów osadniczych z Krakowem i Sandomierzem². Nie można wprawdzie określić, w jakim stopniu późniejsze granice większych jed-

¹ T. Lehr-Spławiński, *Żywot Konstantego i Metodego*, Poznań 1959, s. 114; *Relacja Ibrahima ibn Jakuba z podróży do krajów słowiańskich* w przekładzie al-Bekriego. Wyd. A. Kowalski, MPH n.s., t. 1, Kraków 1946, s. 50; B. Kürbis, *Dagome iudex – studium krytyczne*. [w:] *Początki państwa polskiego. Księga Tysiąclecia*. Red. K. Tymieniecki i in., t. 1, Poznań 1962, s. 363-424; B. Krzemieńska, D. Trestik, *O dokumencie praskim z roku 1086*, „*Studia Źródłoznawcze*”, t. 5: 1960, s. 79-88

² O istnieniu trzech podregionów w ramach Małopolski, tzn. ziemi krakowskiej, sandomierskiej i przemyskiej, wynikającym z warunków geograficznych tego regionu pisał M. Janiszewski, *Regiony geograficzne Polski*, Warszawa 1959, s. 63-74. O odrębnych obszarach osadniczych wspominał też S. Arnold, *Geografia Polski* [w:] *Polska, jej dzieje i kultura*, Kraków 1925, t. 1, s. 11-12. Na podstawie badań archeologicznych o odrębności ziemi wiślickiej leżącej między ziemią krakowską a sandomierską pisała E. Dąbrowska, *Studia nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym ziemi wiślickiej*, Wrocław 1966, s. 172-176. Istnienie odrębnego od krakowskiego obszaru osadniczego w okresie plemiennym dowodził A. Buko, *Gdzie osiedlali się w Sandomierzu wielkopolscy Polanie* (na marginesie artykułu T. i H. Rysiewskich 1991), „AP”, t. 40: 1995, s. 167-180; *Początki Sandomierza*, Warszawa 1998, s. 23-26; *Początki Sandomierza w świetle badań archeologicznych* [w:] *Sedes regni principales. Materiały z konferencji naukowej Sandomierz*

nostek terytorialnych, takich jak *provincia*, *terra*, *ducatus*, pokrywały się z granicami plemiennymi, ale co najmniej dwoistość plemienna Małopolski w pewnym stopniu mogła znaleźć odbicie w podziałach na prowincje, księstwa, ziemie, a następnie województwo krakowskie i sandomierskie.

Terytorium sandomierskie pojawiło się w źródłach wyraźnie jako odrębna jednostka w XII w. Pierwsza informacja potwierdzająca tę odrębność pochodzi z *Kroniki Galla Anonima*. Z jego relacji dowiadujemy się, że Sandomierz na równi z Krakowem i Wrocławiem należał do *sedes regni principales*³, a więc głównych grodów kraju, najprawdopodobniej stanowiących na przełomie XI i XII w. ośrodki zarządu lokalnego. W *Kronice książąt polskich* jest także mowa o podziale państwa przeprowadzonym przez Władysława Hermana: syn jego Bolesław otrzymał *provinciam Cracoviensem, Wratislaviensem et Sandomiriensem*⁴. Mimo, iż kronika powstała w końcu XIV w. tekst prezentuje rzeczywistość (znaną z przekazu Galla) pozycję tych ziem w państwie piastowskim w czasach Władysława Hermana. Fakt wymienienia Sandomierza może oznaczać, że był on obok Krakowa ważnym ośrodkiem administracyjnym, najprawdopodobniej stolicą prowincji. Do głównych stolic państwa należy jeszcze zaliczyć Gniezno, Poznań i Płock. Jak zauważył J. Bieniak, *sedes regni principales* występują u Galla jako

20-21 X 1997. Red. B. Trelińska, Sandomierz 1999, s. 7-18; *U źródeł osadnictwa wczesnośredniowiecznego. Sandomierz wczesnopiastowski*. [w:] *Dzieje Sandomierza*. Red. H. Samsonowicz, t. 1 *Średniowiecze*, pod red. S. Trawkowskiego, Warszawa 1993, s. 34-36; *Warunki naturalne Sandomierza i elementy pierwotnej rzeźby terenu* [w:] *Sandomierz. Badania 1969-1973*. Red. S. Tabaczynski, t. 1, Warszawa 1993, s. 19-48; *Wczesnośredniowieczna ceramika sandomierska*, Wrocław 1981). S. Hoczyk-Siwkowska (*Małopolska północno-wschodnia w VI-X w.*, Lublin 1999, s. 97-98) na podstawie analizy stanowisk archeologicznych z Małopolski (ze szczególnym uwzględnieniem jej północnowschodniej części) na jej terenie zlokalizowała kilka regionów, na podstawie których można wyznaczać terytoria plemienne Małopolski. Przedpiastowską odrębność terytorium sandomierskiego i krakowskiego udowadniał H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. 3, Warszawa 1985, s. 128, który opierając się na przekazie Konstantyna Porfirogenety podzielił Chorwatów na Wiślan w ziemi krakowskiej i Łędzian w sandomierskiej i lubelskiej. Ostatnio przyjmuje się, że centrum siedzib Łędzian znajdowało się na południowo-wschodnich kresach ziem polskich z centrum w Przemyślu (G. Labuda, *Narodziny polsko-ukraińskiej granicy etnicznej w polskiej historiografii* [w:] *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*. Red. M. Parczewski, S. Czopek, Rzeszów 1996, s. 9-17; Idem, *Polska, Czechy, Ruś i kraj Łędzian w drugiej połowie X w.* [w:] Idem, *Studia nad początkami państwa polskiego*, t. 2, Poznań 1988, s. 167-211). Na odrębność obu małopolskich terytoriów na podstawie badań językowych wskazują m. in. J. Nalepa, *Prapolski bastion toponimiczny w Bramie Przemyskiej i Łędzianie*, „*Onomastica*” t. 36: 1991, s. 32-33 oraz W. Makarski, *Pogranicze polsko-ruskie do połowy XIV w. Studium językowo-etniczne*, Lublin 1996, s. 60.

³ *Galli Anonimi cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*. Wyd. K. Maleczyński, *Monumenta Poloniae Historica. Nova series* [dalej cyt. MPH n.s./], t. 2, Kraków 1952 [dalej cyt. Gall/], lib II, 8, s. 74, 75.

⁴ *Kronika książąt polskich* [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, wyd. A. Bielowski, [dalej cyt. MPH/], t. 3, s. 454, 456.

⁵ J. Bieniak, *Polska elita polityczna. Tło działalności* [w:] *Spółczesność Polski średniowiecznej*. Red. S. K. Kuczyński, t. 2, Warszawa 1982, s. 23.

równorzędne ośrodki; zawsze są wymieniane w liczbie mnogiej⁵. Bolesław Krzywousty po śmierci ojca miał otrzymać władzę *in Wratislaw et in Cracov et in Sudomir sedes regni principales*, a w 1099 zajął *Sudomir et Cracov, sedes regni principales*. J. Bieniak zwrócił uwagę, że źródło nie wyróżnia Krakowa nawet kolejnością wyliczenia, co według niego wskazuje, że nie był uważany za jedyną stolicę państwa. Ten fragment przekazu Galla sugeruje równorzędną pozycję Sandomierza i prowincji sandomierskiej w stosunku do prowincji krakowskiej. J. Garbacik zauważył jednak, że od czasów Kazimierza Odnowiciela Kraków był czymś więcej niż jedną z „głównych stolic Królestwa”, a za Bolesława Krzywoustego było już dobrze utrwalone przekonanie, iż kto z Piastów posiada Kraków, ten ma prawo do zwierzchnictwa nad Polską⁶. Polityczną rolę Krakowa w średniowieczu rozpatrywał J. Wyrozumski, wskazując na jego rolę już od X w. jako jednego z najważniejszych grodów i ośrodków osadniczych⁷. Historyk ten podkreślał wyróżnienie przez samego Galla Krakowa spośród „głównych stolic Królestwa” w opisie wydarzeń z 1109 r.⁸ Także Z. Dalewski powołując się m.in. na wspomniany fragment *Kroniki* Galla dowodził, że Kraków stanowił główny, określający prawa władcze Bolesława ośrodek monarchii. Nie można więc mówić o rzeczywistej równorzędności ośrodków określanych jako *sedes regni principales*⁹. W jego opinii w Polsce już za czasów Kazimierza Odnowiciela i Bolesława Śmiałego ukształtował się dwudzielny krakowsko-gnieźnieński układ miejsc władzy, w powszechnej świadomości bowiem jako stolice funkcjonowały Kraków i Gniezno. Tam można było zostać władcą. Pomimo zmian zasad organizacji terytorialnej monarchii Piastów i nowych warunków politycznych, ten dwudzielny układ stolic przetrwał do końca XII w.¹⁰ Niewątpliwie więc pozycji Krakowa nie można równać z pozycją Sandomierza w państwie wczesnopiastowskim. Pierwszoplanowa rola Krakowa w Małopolsce stanowiła podstawę sprzyjającą integracji terytorium sandomierskiego i krakowskiego. Jednakże, obok przekazu Galla, istnieją inne przesłanki źródłowe poświadczające trwanie odrębności terytorium sandomierskiego od krakowskiego jeszcze przed 1138 r. Ziemię *Sudumara*, tj. sandomierską wymienił *al-Idrisi*, geograf arabski

⁶ J. Garbacik, *Przeniesienie stolicy Polski do Krakowa w XI w.* [w:] *Kraków i Małopolska przez dzieje*. Red C. Bobińska, Kraków 1970, s. 127-129.

⁷ J. Wyrozumski, *Polityczna rola Krakowa w okresie przedlokacyjnym*. [w:] *Kraków przedlokacyjny. Materiały sesji naukowej z okazji dni Krakowa w 1984 r.* Kraków 1987, s. 33-35.

⁸ Ibidem, s. 39.

⁹ Z. Dalewski, *Władza, przestrzeń, ceremonial. Miejsce i uroczystość inauguracji władcy w Polsce średniowiecznej do końca XIV w.*, Warszawa 1996.

¹⁰ Ibidem, s. 68-85.

¹¹ *Polska i kraje sąsiednie w świetle Księgi Rogera geografa arabskiego XII w. al-Idrisiego*. Wyd. T. Lewicki, Warszawa 1954, cz. 2, s. 169.

z XII w., omawiając ważniejsze ośrodki i szlaki handlowe na obszarze ziem polskich¹¹. K. Potkański i S. Kętrzyński zwrócili uwagę na rozróżnienie terytorium krakowskiego i sandomierskiego w bulli gnieźnieńskiej z 1136 r., wyliczającej posiadłości arcybiskupie, m.in. dobra małopolskie, określając je zwrotem: *Item ville archiepiscopi circa Cracoviam oraz ante castellum Sandomir*¹². Te wioski nie leżą jednak w okolicy Krakowa i Sandomierza, ale są porozrzucane po całym obszarze, a Manina (wioska „pod Sandomierzem”), jest oddalona o 40 km, co – zdaniem powyższych historyków – pozwala przypuszczać, że Małopolska nie miała wtedy jednej nazwy (jak np. Kujawy) a na jej obszarze funkcjonowały dwie odrębne prowincje z ośrodkami w Krakowie i Sandomierzu¹³. Funkcjonowanie Sandomierza jako stolicy prowincji w XI w. mogłoby potwierdzić istnienie mennicy w tym ośrodku (istniały w pozostałych *sedes regni principales*), jednak znaleziska archeologiczne nie rozstrzygają tego jednoznacznie¹⁴. Niewykształcenie się odrębnego biskupstwa sandomierskiego i brak śladów namiestników sandomierskich każą przypuszczać, że podział terytorium małopolskiego w XI w. miał charakter administracyjny, a politycznie prowincja sandomierska podlegała centrum krakowskiemu.

W następnym stuleciu dezintegracja państwa polskiego stwarzała możliwość politycznego usamodzielnienia obszarów podległych władzy Sandomierza. Niewątpliwe wiadomości dotyczące odrębności terytorium sandomierskiego przynoszą źródła odnoszące się do ustawy sukcesyjnej Bolesława Krzywoustego z 1138 r. W *Kronice wielkopolskiej* pochodzącej z XIII w. znajdujemy wiadomość, że jego czwarty syn Henryk na mocy tej ustawy otrzymał dzielnicę obejmującą prowincje sandomierską i lubelską¹⁵. Potwierdzają to pośrednio słowa księcia zawarte w dokumencie dla klasztoru joannitów z 1166 r., na mocy którego nadał on joannitom *de dominio, quod*

¹² Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski /dalej cyt. KDW/, t. 1, nr 7.

¹³ K. Potkański, *Ze studiów nad ustrojem grodowo-plemiennym*. [w:] Idem, *Pisma pośmiertne*. t. 1, Kraków 1922 s. 402; S. Kętrzyński, *Polska X-XI w.*, Warszawa 1961, s. 677-678.

¹⁴ S. Suchodolski, *Mennictwo polskie w XI i XII w.*, Wrocław 1973, s. 78.

¹⁵ „*Henricus obtinuit Sandomiriensem et Lublinensem provincias*”. *Kronika wielkopolska*, MPH n.s., t. 8, s. 48.

¹⁶ KDP, t. 3, nr 4. Dokument datuje się na rok 1166. Por. Z. Kozłowska-Budkowa, *Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej*, Kraków 1937, s. 69-70.

¹⁷ T. Lalik, *Dzieje wewnętrzne Polski piastowskiej*, „*Studia Historyczne*”, t. 13: 1970, s. 433-434 wskazywał na wiarygodność źródła. W interesie spisujących duchownych pisarzy nie leżało umniejszanie stanowiska polityczno-prawnego dobroczyńców. W tym świetle szczególnej wymowy nabiera fakt, że Henryk w dyplomie dla joannitów występuje jako syn księcia Polski, a zakres swej władzy określa jako *dominium*, podobnie jest w zapisie złockiej z 1167 r. *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława*, Wyd. F. Piekosiński, /dalej cyt. KDKK/, t. 1, nr 1. Jego brat Kazimierz wystawiając nowy akt dla joannitów wystąpił z tytułem *dux*, ale zakres swych kompetencji określił jeszcze wzżej przedstawiając się *Ego igitur Casimirus qui Dei gratia successi heres et possessor bonorum fratris mei pie memorie ducis Henricis* KDP, t. 3, nr 6.

a patris mei voluntate et gratia dum viverem habui dobra leżące m.in. w dzielnicy sandomierskiej¹⁶. W powyższym fragmencie jego dzielnica została określona jako *dominium* czyli władztwo, a nie księstwo, a sam książę używał bardzo skromnej tytulatury: *Ego Henricus dei gratia filius Boleslai ducis Poloniae*, co sugeruje ograniczoną samodzielność księcia¹⁷. Dyplom legata Humbalda z 1145/1146 r. czyni wyraźną różnicę między książętami: *Boleslavus et Misko duces et fratres eorum Henricus atque Casimirus*¹⁸. Wtedy Henryk był jeszcze dzieckiem, więc taka tytulatura może być usprawiedliwiona, ale podobna pojawiła się, kiedy posiadał własną dzielnicę, w dokumencie dla kościoła NMP w Czerwińsku z 1161 r. Henryk czyniąc nadania wraz z Bolesławem Kędzierzawym jest wymieniony bez tytułu książęcego: *Henricus... Boleslai frater germanus*¹⁹. Sam więc nie używa tytułu książęcego. Tytuł taki przyznają mu zapiska złocka z 1167 r.²⁰ oraz przywilej Kazimierza Sprawiedliwego dla Joanitów²¹.

T. Lalik i K. Buczek zastanawiali się, czy Bolesław Krzywousty zamierzał wyznaczyć najmłodszym synom: Henrykowi i Kazimierzowi jedynie *dominium* czyli władztwo, czy też księstwo dzielnicowe podległe zwierzchniemu księciu. W opinii T. Lalika *dominium* oznacza „władztwo terytorialne pozbawione części zwierzchnich uprawnień książęcych, a zwłaszcza prowadzenia samodzielnej polityki i kompetencji natury militarnej”, być może dalsza różnica to niemożność nominowania biskupa. Była to bowiem jedyna dzielnica nie posiadająca biskupa, ustępowała więc np. dzielnicy Mieszka Starego²². K. Buczek nie zgodził się jednak z twierdzeniem T. Lalika, że *dominium* określa tylko władztwo, twierdząc, że pojęcia *dominium* i *ducatus* służyły do wskazania pełnej, suwerennej władzy książęcej i podległego jej terytorium²³. Opierając się jednak na dokumentach i oddając głos Henrykowi, który sam o sobie mówił „brat księcia” lub „syn książęcy”, możemy wyciągnąć wnioski o ograniczonej samodzielności księcia, przychylając się ku poglądom T. Lalika. Nie można wprawdzie wykluczyć, że Henryk używał skromnej tytulatury z religijnych pobudek, jednak ważniejsze decyzje Henryka były podejmowane za zgodą starszych braci, którzy z pew-

¹⁸ KDW, t. 1, nr 12.

¹⁹ *Zbiór ogólny przywilejów i spominków mazowieckich*. Wyd. J. K. Kochanowski, /dalej cyt. ZDMaz/, t. 1, nr 87.

²⁰ KDKK, t. 1, nr 1.

²¹ *Kodeks dyplomatyczny Polski*. Wyd. L. Ryzyszczewski, A. Muczkowski, J. Bartoszewicz /dalej cyt. KDP/, t. 3, nr 6.

²² T. Lalik. (Sandomierskie we wcześniejszym średniowieczu. *Prowincja, księstwo, województwo* [w:], *Studia Sandomierskie*. Red. T. Wąsowicz, J. Pazdura, Warszawa 1967, s. 70-73. Idem, *Dzieje wewnętrzne Polski piastowskiej*, „Studia Historyczne”, t. 13:1970, s. 434) utożsamiał termin *dominium* z pojęciem *principatus* u Kałubka.

²³ K. Buczek, *O dzielnicy księcia Henryka Sandomierskiego*, „Przegląd Historyczny”, t. 41:1970, s. 698.

nością opiekując się księciem i przebywając z nim w czasie jego małoletności, wywierali na niego duży wpływ, tym bardziej, że nawet po nominalnym objęciu władzy, najprawdopodobniej w 1146 r. miał on około 15 lat, a więc był jeszcze w wieku, kiedy trudno mówić o pełnych predyspozycjach do sprawowania władzy. W okresie walki juniorów z seniorem przebywał pod opieką braci, ziemię otrzymał po wygnaniu Władysława, musiał więc pozostawać w ich obozie, zwłaszcza, że w jakimś stopniu aż do śmierci Władysława (prawdopodobnie w 1159) istniała groźba interwencji na jego rzecz cesarza niemieckiego.

Z różnych względów, przede wszystkim słabości politycznej Henryka, kształtowanie się odrębnej dzielnicy sandomierskiej w Małopolsce było opóźnione w stosunku do obszarów podległych Bolesławowi Kędzierzawemu i Mieszkowi Staremu. Niemniej jednak dzielnica sandomierska w latach od 1138 lub 1146 r. (według koncepcji G. Labudy, który przypuszczał, że dopiero wtedy Henryk otrzymał dzielnicę²⁴) do 1166 r. występowała jako wyodrębnione terytorium ze stolicą w Sandomierzu, wyraźnie odróżnione od terytorium krakowskiego.

Zastanawiające jest, czy istniała łączność między prowincjami z XI w., a późniejszymi księstwami dzielnicowymi, a więc czy Bolesław Krzywousty w swoich podziałach uwzględnił dotychczasowe podziały administracyjne, czy rozdzielił państwo, nie kierując się nimi zbyttnio. Jedyne przekaz dotyczący organizacji państwa polskiego XI/XII w. (podział na prowincje i okręgi grodowe), tzn. kronika Galla Anonima, pozwala uznać ciągłość tych podziałów, albowiem znane z jego przekazu prowincje funkcjonują po podziale z 1138 r. jako księstwa dzielnicowe. Źródła mówiące o podziałach posługują się Gallowym terminem *provincia*²⁵, co pozwala wnioskować, że odegrały one rolę w ustalaniu dzielnic. Dzielnica sandomierska w źródłach pojawia się też jako *terra* już w 1167 r. w tzw. zapisce złockiej dotyczącej zamiany wsi między żoną Bolesława Kędzierzawego Marią a kapitułą krakowską, ale raczej w znaczeniu pewnego obszaru, niż jednostki terytorialnego podziału państwa. Jest tu mowa o rozdzieleniu ziem Henryka: *Cuius terre portio in tres partes diuisa est*²⁶.

²⁴ G. Labuda, *Testament Bolesława Krzywoustego*. [w:] *Opuscula Casimiro Tymieniecki septuagenario dedicata*, Poznań 1959, s. 184.

²⁵ *Magistri Vincentii Chronikon Polonorum*. Wyd. A. Bielowski, MPH, t. 2, Lwów 1872, /dalej cyt. Kadłubek/, s. 363: *provincia Cracoviensi*; s. 372: *provincia Silensi*; s. 375: *provinciae Masovia et Cuiavia*; s. 376: *...siquidem emancipatus Cazimirus fratus demortui Henrici non absimili testamento principatui successerat. ...*; s. 385: *...primi provincialium et consularum...* (o panach dzielnicy krakowskiej, buntujących się przeciwko Mieszkowi Staremu); s. 397 *provincia Gnesnensi*; s. 433 *in Cracoviensi provincia*; *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*. Wyd. F. Piekosiński, dalej cyt. KDM/, t. 2, nr 375 (1198 r.): *Sumdemiriensi prouintia, Vriczlauiensis prouintia*; KDM, t. 2, nr 404 (1232 r.): *provincia Sudomerensi*; KDM, t. 2, nr 405 (1233 r.): *provincia Cracoviensi*.

²⁶ KDKK, t. 1, nr 1.

Niejasne są losy dzielnicy Henryka po jego śmierci. Według *Kroniki Ka-*
dłubka całą dzielnicę objął Kazimierz z woli Henryka, zaś według wspo-
 mnianej zapiski katedry krakowskiej z 31 XII 1167 r., podzielono ją na trzy
 części, z których największa z Sandomierzem i prawdopodobnie z Lublinem
 przypadła Bolesławowi²⁷, Kazimierz zaś dostał Wiślicę²⁸. Osoba trzeciego
 spadkobiercy Henryka wzbudza kontrowersje. Zdaniem T. Lalika była nim
 Maria, żona Bolesława²⁹. K. Buczek uważa, że trzecią część dzielnicy Hen-
 ryka (Żarnów, Małogoszcz, Skrzynno) dostał Mieszko Stary, lub też jego
 drugi syn Stefan (zm. ok. 1179 r.)³⁰. Wydarzenia, które miały miejsce po
 śmierci Henryka, mogą sugerować, że ziemia sandomierska w powszechnej
 świadomości funkcjonowała jako oddzielna dzielnica. W opinii W. Semko-
 wicza, który oparł się na dokumentach nadań Mieszka Starego i Kazimie-
 rza Sprawiedliwego dla klasztoru w Jędrzejowie z 1167 r., gdzie obaj wy-
 stępują z tytułem *dux Polonie* i dysponują dobrami ziem krakowskiej (ko-
 ryto soli z Wieliczki) i sandomierskiej (13 wozów soli z cła sandomierskie-
 go), na przeszkodzie w przejściu przez Bolesława terytorium sandomierskie-
 go stanął bunt możnych związanych z młodszymi książętami, w wyniku któ-
 rego Bolesław przekazał Kazimierzowi Wiślicę³¹. Zgodził się częściowo
 z tym poglądem J. Bieniak, dochodząc do wniosku na podstawie powyż-
 szych dokumentów, że grupa możnowładców (Jaksa, Świętosław) w 1167 r.,
 wykorzystując uroczystości kościelne w Jędrzejowie, zorganizowała wiec
 polityczny bez udziału seniora, na którym zaofiarowano tron Mieszkowi III,
 a dla Kazimierza domagano się ziemi sandomierskiej, którą otrzymał³². O ta-
 jemniczym spisku, mającym obalić Bolesława IV na korzyść jego najmłod-

²⁷ Kadłubek, s. 375-376; KDKK, t. 1, nr 1: „*dux Henricus sine herede defunctus est. Cu-
 ius terre portio in tres partes diuissa est. Elegantior pars et sedes domini eius uidelicet Sudo-
 mir Boleslao maiori fratri cessit*. Lublin obok Sandomierza przypisuje Bolesławowi K. Buczek,
O dzielnicę..., s. 701.

²⁸ Bezpośrednio źródła nie podają informacji o rządach Kazimierza Sprawiedliwego na te-
 rytoryum wiślickim. Te rządy sugeruje dokument wystawiony dla Zagości na wiecu w Milicy
 z 1173 r. (KDP, t. 3, nr 6), która znajdowała się na terytorium kasztelanii czechowskiej, a więc
 w ziemi wiślickiej. Zdaniem K. Buczka należały do niego także Kielce i Tarczek, K. Buczek,
O dzielnicę..., s. 701, przypis 38; Na ten temat także: B. Zientara, *Bolesław Wysoki – tulacz,
 repatriant, malkontent. Przyczynek do dziejów politycznych Polski XII w.*, „Przegląd Historycz-
 ny”, t. 62: 1971, s. 383; A. Wędzki, *Bolesław Kędzierzawy*. [w:] *Słownik Starożytności Sło-
 wiańskich* /dalej cyt. SSS/, t. 1, s. 148; J. Leśny, *Wiślica*. [w:] SSS, t. 6, s. 494. Powyżsi hi-
 storycy piszą o próbie buntu pod koniec rządów Bolesława dzięki któremu Kazimierz otrzymał
 Wiślicę.

²⁹ T. Lalik, *Sandomierskie...*, s. 68.

³⁰ K. Buczek, *O dzielnicę...*, s. 701.

³¹ W. Semkowicz, *Nieznane nadania na rzecz opactwa jędrzejowskiego z XII w.*, „Kwar-
 talnik Historyczny”, t. 24: 1910, s. 66-97. Dokumenty Mieszka i Kazimierza. [w:] W. Semko-
 wicz, *Nieznane...*, s. 69-70.

³² J. Bieniak, *Obóz obrońców statutu Bolesława Krzywoustego* [w:] *Genealogia-polska
 elita polityczna w wiekach średnich na tle porównawczym*. Red. J. Wroniszewski, Toruń 1993,
 s. 27-33.

szego brata Kazimierza wspomina Wincenty Kadłubek. Być może w wyniku wiecu Kazimierz objął władzę w dzielnicy sandomierskiej już w 1168 r., co potwierdzają pośrednio słowa Kadłubka, który jako wyłącznego sukcesora Henryka wymienił Kazimierza, na pewno jednak znalazła się ona w jego posiadaniu po śmierci Bolesława Kędzierzawego w 1173 r. Dzielnica sandomierska, po raz kolejny wyraźnie oddzielona od krakowskiej, występowała wtedy jako wyodrębnione terytorium ze stolicą w Sandomierzu. Kazimierz sprawował tu władzę do 1177 r., kiedy centralistyczne rządy Mieszka III w Krakowie wywołały bunt możnowładztwa na czele z biskupem krakowskim Gedką, w wyniku którego Kazimierz objął także władzę w Krakowie (panował do 1194 r.). Dzielnica sandomierska została ponownie połączona z krakowską. J. Dobosz, analizując różne aspekty polityki fundacyjnej Kazimierza Sprawiedliwego wysunął przypuszczenie, że książę ten realizował przede wszystkim plan scementowania całej dzielnicy sandomierskiej ze stołecznym Sandomierzem, w tym trzech kasztelanii nadpilickich i ziemi lubelskiej, ponieważ nie był pewien utrzymania ani ziemi krakowskiej, ani Mazowsza, w przeciwieństwie do ziemi sandomierskiej, która była od początku jej dzielnicą³³.

Po śmierci Kazimierza rządy w obu częściach Małopolski sprawowali w imieniu małoletniego Leszka możnowładcy krakowscy wraz z jego matką Heleną. Jednak Helena niezadowolona z odsunięcia od władzy przez wojewodę Mikołaja i biskupa Pełkę pomogła około 1198 r. Mieszkowi Staremu opanować Kraków za cenę uznania swoim następcą jej syna Leszka Białego. O ewentualnej zmianie politycznego statusu dzielnicy sandomierskiej nic nie wiemy, choć nie jest wykluczone, że w ówczesnych układach znalazła odbicie pozycja terytorium sandomierskiego jako terytorium dziedzicznego Leszka Białego. Mogą na to wskazywać wydarzenia z 1202 r., kiedy to w wyniku nieporozumień z możnowładztwem Leszek schronił się w dzielnicy sandomierskiej³⁴, co świadczy, że tam czuł się silniejszy. Poczucie to mogło wynikać z posiadania dziedzicznych praw do tej części Małopolski, w odróżnieniu od części krakowskiej, senioralnej. Terytorialna odrębność części sandomierskiej utrzymywała się nadal. W dokumencie patriarchy Monacha właśnie z 1198 r. terytorium sandomierskie pojawia się jako *Sumdemiriensi prouintia*. Patriarcha dokonuje przeglądu dóbr będących w posiadaniu klasztoru miechowskiego. Jednym ze wspomnianych dobroczyńców klasztoru jest *comes Radozlaus*, który m.in. dał klasztorowi wieś Skaryszów, położoną *in Sumdomiriensi prouintia*. W tym samym dokumencie jako dobroczyńca klasztoru występuje brat biskupa Getki *Voislauus*, który nadał

³³ J. Dobosz, *Działalność fundacyjna Kazimierza Sprawiedliwego*, Poznań 1995, s. 147-148.

³⁴ O walkach o władzę w Małopolsce na przełomie XII i XIII w. pisał Kadłubek, s. 441-447.

dwie wsie położone *in Vriczlauienti prouintia*³⁵. To współwystępowanie obu prowincji nasuwa analogię do przekazu Galla sugerując, że w sto lat później dalej funkcjonuje pojęcie prowincji jako jednostki administracyjnej kraju.

Leszek Biały zazwyczaj używał tytułu *dux Poloniae*³⁶ albo *dux Cracoviae*³⁷, czyli nie uwzględniał w tytulaturze władztwa nad Sandomierzem. Wydaje się, że w jego interesie, jako władcy krakowskiego nie leżało akcentowanie odrębności dziedzicznej dzielnicy sandomierskiej jako księstwa, a tytuł księcia krakowskiego mógł być rozumiany szerzej, ponaddzielnicowo. Był to główny tytuł księcia mającego szersze aspiracje polityczne³⁸. Jednak po śmierci Leszka Białego odżyło dawne księstwo sandomierskie w rękach wdowy po nim Grzymisławy, która przybrała tytuł księżnej Sandomierza. Ziemia sandomierska pojawiła się w 1228 r. jako osobna dzielnica po raz trzeci (pierwszy raz za panowania Henryka, następnie Kazimierza), jako wynik walk o władzę w Małopolsce. Panowie krakowscy chcieli bowiem ustalić regencję w imieniu małoletniego syna Bolesława, Leszka. O tron krakowski walczyli Władysław Laskonogi i brat Leszka Konrad, pierwszy na podstawie umowy na przeżycie z Leszkiem, oraz elekcję krakowskiego możnowładztwa (przywilej w Cieni), drugi powołując się na pokrewieństwo. W walce Konrad miał przeciwko sobie matkę Bolesława Grzymisławę, Władysława Laskonogiego, Henryka Brodatego oraz możnowładztwo małopolskie, które faktycznie decydowało o obsadzie tronu krakowskiego³⁹. W 1228 r. miały miejsce dwa zjazdy w Skaryszewie i jeden w Krakowie, w trakcie których debatowano nad problemem władzy w Małopolsce. Konradowi nie udało się zrealizować swoich planów, ale dalej przebywając w Małopolsce starał się pozyskać zwolenników. Moźni krakowscy i księżna weszli w porozumienie z księciem wielkopolskim⁴⁰. Układ w Cieni skierowany przeciw Konradowi, zdecydował także o upadku regencji Grzymisławy w Krakowie. Dla Grzymisławy z Bolesławem wydzielono księstwo sandomierskie. Grzymisława w marcu 1228 r. na wiecu w Skaryszewie używała jeszcze tytułu: *ducissa Cracovie et Sandomirie*⁴¹, być może kładąc nacisk na odrębność obu ziem wynikającą z ich różnego statusu

³⁵ KDM, t. 2, nr 375.

³⁶ KDM, t. 1, nr 4; KDM, t. 2, nr 384 (1217); KDP, t. 1 nr 12 (1221 r.); KDM, t. 2, nr 387 (1223 r.); *Zbiór dyplomów klasztoru Mogileńskiego przy Krakowie*. Wyd. E. Janota, Kraków 1865 /dalej cyt. Kmog./ nr 3 (1223 r.). Nadanie Iwa biskupa krakowskiego wsi Końsko dla Wysława miało miejsce w obecności *Lestkone, Duce Poloniae, Cunrado, duce Mazoviae et Cuyauiae et Henrico, dute Zlesiae*.

³⁷ KDW, t. 1, nr 15 (1224 r.); KDM, t. 2, nr 389 (1224 r.).

³⁸ T. Lalik, *Sandomierskie...*, s. 80.

³⁹ W. Sobociński, *Historia rządów opiekuńczych w Polsce*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 2: 1949, s. 283-284.

⁴⁰ KDKK t. 1 nr 19, 20.

⁴¹ ZDMaz, t. 1, nr 254.

prawnego (ziemi sandomierskiej jako dziedzicznej i krakowskiej – senioralnej). Po przejęciu regencji przez Władysława zaczęła używać wyłącznie tytułu władcy sandomierskiego w imieniu swego syna, zaznaczając w ten sposób jego dziedziczne prawa do tego terytorium, w przeciwieństwie do ziem krakowskiej, którą otrzymywał senior lub książę wybrany w wyniku elekcji panów krakowskich. Na dokumencie z drugiego zjazdu w Skaryszewie z 12 maja 1228 r. występuje już jako *ducissa Sandomirie*⁴². Grzymisława wraz z synem używać będą tytułu książąt sandomierskich aż do ostatecznego zwycięstwa nad Konradem w 1243 r.⁴³. Wyjątek stanowi dokument z 4.05.1236 r. dla klasztoru w Jędrzejowie, w którym pojawia się tytuł *Boleslaus dux Cracovie et Sandomirie*⁴⁴. Jednak, jak zauważył K. Bobowski, ze względu na to, że akt ten znany jest tylko z kopii z początku XVII w., można uznać *dux Cracovie* za wtórę kopisty⁴⁵.

Walki o panowanie w Małopolsce przyczyniły się do utrwalenia jej podziału na dwie dzielnice. W początkowym etapie tych walk nie udało się Konradowi opanować Krakowa. Przejął ziemię łączyczko-sieradzką, a następnie zmusił Grzymisławę w 1229 r. do zrzeczenia się ziem sandomierskiej⁴⁶, którą przeznaczył dla swojego syna Bolesława, notowanego jako *dux Sandomirie* w 1230 r.⁴⁷ Niewykluczone, że nastąpił wtedy podział terytorium sandomierskiego, gdyż Grzymisława – zdaniem B. Włodarskiego – otrzymała w 1229 r. Wiślicę lub Radom albo Sieciechów⁴⁸. Panowie krakowscy poparli Henryka Brodatego, który sprawował rządy w imieniu Władysława Laskonogiego, zajętego walką o swoją dzielnicę Wielkopolskę. Z czasu opisanych zamieszek politycznych w Małopolsce, pochodzi dokument z 1232 r., gdzie znajduje się określenie *provincia Sudumiriensi*, co po raz kolejny – podobnie jak występowanie tytułu „książę sandomierski” potwierdza funkcjonowanie terytorium sandomierskiego jako samodzielnej jednostki w okresie walk o władzę, które były jednym z ważniejszych czynników utrwalania się odrębności tego terytorium. Akt nadania wsi Udorz Miechowitom miał miejsce m.in. w obecności *duce Boleslao filio Cunradi in provincia*

⁴² KDM t. 2, nr 395.

⁴³ 13 VII 1243 Bolesław Wstydlivy występuje już jako książę krakowsko-sandomierski (KDKK, I, nr 24).

⁴⁴ KDM, t. 1, nr 19.

⁴⁵ K. Bobowski, *Ze studiów nad dokumentami i kancelarią Bolesława Wstydliwego*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” /dalej cyt. „AUW”/, nr 36, Historia, t. 9: 1965, s. 36.

⁴⁶ O zjeździe, na którym nastąpiło zrzeczenie, wiadomo z dokumentu Grzymisławy wydanego dla kanoników w Czerwieńsku z 1229 r. – KDM, t. 1, nr 12.

⁴⁷ KDM, t. 2, nr 399.

⁴⁸ B. Włodarski, *Polityczne plany Konrada I Mazowieckiego*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 76: 1971, s. 37-38. Nie zgadza się z twierdzeniem o przeznaczeniu Wiślicy dla Grzymisławy B. Zientara (*Henryk Brodaty i jego czasy*. Warszawa 1997, s. 286), twierdząc, że Wiślica była zbyt ważna strategicznie, zaś dokumenty Grzymisławy z tego okresu były wydane w Skaryszewie lub Radomiu.

*Sudumiriensi dominante*⁴⁹. Terytorium sandomierskie zostało określone jako prowincja, chociaż panował tu książę. Jest to dowód kontynuacji pojęcia „prowincja” z czasów Hermana i Krzywoustego, ale może także świadczyć o wspomnianym opóźnieniu w wyodrębnianiu się *ducatus Sandomiriensis*. W 1232 r. Konrad uznał rządy Henryka w Krakowie, a Henryk pozostawił mu ziemię łączycko-sieradzką⁵⁰. W 1233 r. Bolesław Konradowicz panował już w księstwie sieradzkim wydzielonym mu prawdopodobnie przez ojca niejako w rekompensacie za utracony pod koniec 1232 r. na rzecz Bolesława Wstydlwego Sandomierz, przypuszczalnie po rozmowach Henryka Brodatego z Konradem w Skaryszewie w listopadzie 1232 r.⁵¹. Pomimo porozumienia Grzymisława i Bolesław zostali uwięzieni w Sieciechowie w 1233 r.⁵², skąd udało im się zbiec, albowiem w dokumencie z 22 XII 1234 r., wystawionym w Wysokim Brzegu, na mocy którego Bolesław Wstydlwy daje niejakiemu Klemensowi wieś Sicha, występuje on jako *dux Sudomeriensis*⁵³. Nie bacząc obietnicy złożonej Henrykowi, Konrad zapewne dalej trzymał ziemię sandomierską, o czym może świadczyć czteroletni pobyt Grzymisławy z synem w Skale koło Przegini pod opieką Henryka (1235-1239)⁵⁴. Prawdopodobnie jego władza nie obejmowała całego dawnego terytorium sandomierskiego. Zdaniem M. Łodyńskiego, opierającego się na analizie dokumentów Konrada i jego syna z tego okresu, Bolesław Konradowicz panował jeszcze w 1237 r. nad północną częścią księstwa sandomierskiego, jego nabytki sięgały co najmniej po rzekę Czarną i Chotczę⁵⁵. Natomiast w południowej części ziemi sandomierskiej po śmierci Henryka Brodatego rządy opiekuńcze objął Henryk Pobożny. W 1239 r. doszło do zjazdu w Przedborzu (uczestnicy: Konrad, Bolesław Wstydlwy, Grzymisława). Konrad prawdopodobnie zrzekł się roszczeń do księstwa sandomierskiego, gdzie wrócił Bolesław Wstydlwy. W dokumentach wystawionych na tym zjeździe Bolesław Wstydlwy używał tytułu *dux Sandomiriae*⁵⁶. W czasie najazdu tatarskiego Bolesław przebywał na Węgrzech, jednak na pewno w 1242 r. władał terytorium sandomierskim, w dokumentach bowiem

⁴⁹ KDM, t. 2, nr 404.

⁵⁰ Zjazd koło Skaryszewa KDM, t. 2, nr 40fi.

⁵¹ KDP, t. 1, nr 23; M. Łodyński, *Stosunki w Sandomierskiem w latach 1234-1239*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 25: 1911, s. 1-2.

⁵² O uwięzieniu wspomina bulla papieża Grzegorza IX z 23 XII 1233 r., *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae*, t. 1, Wyd. A. Theiner. Rzym 1860, nr 52, s. 24; Por. *Kronika wielkopolska*, MPH, t. 8, s. 82.

⁵³ KDP, t. 3, nr 13.

⁵⁴ O pobycie książęcej z synem w Skale koło Przegini pisał J. Długosz, *Annales seu Cronicae Incliti Regni Poloniae*, liber septimus et octavus, Varsaviae 1975, s. 280-281. Zdaniem M. Łodyńskiego (*Stosunki w Sandomierskiem...*, s. 5) przebywali tam w latach 1234-1238. Wskazują też na to dokumenty Bolesława Wstydlwego: KDM, t. 2, nr 412 (1235 r.) wydany w Skale oraz w Krakowie KDM, t. 1, nr 19 (1236 r.).

⁵⁵ M. Łodyński, *Stosunki w Sandomierskiem...*, s. 25.

⁵⁶ KDM, t. 2, nr 417; KDP, t. 1, nr 28.

z 1242 r. i z 1243 r. występuje jako *dux Sandomirie*⁵⁷. Natomiast Kraków dzięki zamieszanemu spowodowanemu przez najazd tatarski w 1241 r. opanował Konrad Mazowiecki⁵⁸. Jego rządy w Krakowie trwały do 1243 r., kiedy to został pokonany przez możnowładztwo małopolskie na czele z Bolesławem Wstydlwym w bitwie pod Suchodolem w ziemi sandomierskiej. O wiele wygodniej było dla interesów możnowładztwa Małopolski powierzyć rządy młodemu, niedoświadczonemu Bolesławowi, niż Konradowi wyraźnie dążącemu do umocnienia swojej władzy.

Z przedstawionego przeglądu tytułatury władców Małopolski wynika, że książęta w XII i początkach XIII w. na ogół nie tytułowali się władcami sandomierskimi, gdy jednocześnie posiadali Kraków. Lata 1228-1243 to okres w dziejach ziemi sandomierskiej, z którego pochodzą dokumenty wydane przez księcia tytułującego się *dux Sandomiriensis*, a zmianę spowodowały opisane wyżej wydarzenia. W latach następnych chociaż obie ziemie: krakowska i sandomierska pozostawały pod rządami jednego księcia (Bolesława Wstydlwego, a potem Leszka Czarnego), nie zostały jednak zespolone, lecz były odrębnymi jednostkami. Znalazło to swój wyraz w tytułaturze obu władców: *dux Cracovie et Sandomirie*. Tylko w jednym dokumencie z 1277 r. dla Ottokara czeskiego Bolesław występuje z tytułem *dux Cracovie*⁵⁹. Jak zauważył K. Bobowski, siedzibą księcia był Kraków, dlatego za granicą mógł być on wymieniany jako książę krakowski⁶⁰. Mimo długiego połączenia prowincji krakowskiej i sandomierskiej pod władzą jednego księcia, stanowiły one w dalszym ciągu dwie odrębne jednostki ustrojowe wyższego rzędu, jednak wyraźnie jest akcentowana pierwsza pozycja Krakowa w Małopolsce. Dokument Bolesława Wstydlwego z 1249 r. wspomina o udziałach klasztoru w Wąchocku w wydobywaniu soli, miedzi, cyny, ołowiu odkrytych *in ducatu Cracoviensi sive dominio Sudomiriensi*⁶¹. Dominium sandomierskie, występuje jako oddzielna, jednak nie równoprawna księstwu krakowskiemu, jednostka terytorialnego podziału. Powyższa terminologia została powtórzona w dokumencie z 1280 r. biskupa Filipa, legata Stolicy Apostolskiej, potwierdzającego wspomniane przywileje Bolesława Wstydlwego, gdzie także jest wyraźne zróżnicowanie pozycji obu ziem, bowiem dokument wspomina o *ducis adiutori in toto ducatu Cracoviensi et dominia Sandomiriensi*⁶², akcentując pierwszeństwo księstwa nad domi-

⁵⁷ KDP, t. 2, cz. 1, nr 31-1242 r. (bez miejsca wystawienia); KDP, t. 3, nr 20-1243 r.; KDP, t. 3, nr 21-1243 r. (oba nad Mirawą); *Zbiór dokumentów małopolskich*. Wyd. S. Kuraś i I. Sułkowska-Kurasiowa, t. 4, Wrocław 1969 /dalej cyt. ZDM/, nr 875-1243 r. (Sandomierz).

⁵⁸ Jako książę krakowski występuje w dokumencie z 1241 r. KDW, t. 1, nr 229.

⁵⁹ KDW, t. 1, nr 468.

⁶⁰ K. Bobowski, *Ze studiów nad dokumentami i kancelarią Bolesława Wstydlwego...*, s. 37.

⁶¹ KDP, t. 1, nr 35.

⁶² KDM, t. 2, nr 488.

nium, co jest zrozumiałe w kontekście lokalizacji władzy nad obydwoma dzielnicami w Krakowie. Jednakże zastanawia rozróżnienie pod względem prawnym obu terytoriów. Termin użyty przez Henryka Sandomierskiego na określenie swojej dzielnicy w dalszym ciągu wskazuje pozycję terytorium sandomierskiego. Akcentowanie różnicy między księstwem krakowskim i dominium sandomierskim w powyższych dokumentach potwierdza hipotezę T. Lalika, że *dominium* nie jest równoznaczne z *ducatus*. Pełną suwerenną władzę książęcą oznacza *ducatus*, natomiast *dominium* to władztwo, pozbawione części uprawnień, jednak występujące jako jednostka administracyjna Małopolski.

W latach 70-tych stosowano zwrot *ducatus Cracoviensis et Sandomiriensis*, najpewniej w znaczeniu: księstwo krakowskie i sandomierskie (w dokumencie przeoryszy zakonu św. Klary ze Skały Świątosławy z 1271 r.⁶³, dwóch dokumentach Bolesława Wstydliwego z 1275 r.⁶⁴, Kunegundy z 1276 r.⁶⁵). Być może powyższe rozróżnienie między *ducatus Cracoviensis* a *dominium Sandomiriensis* stanowi pozostałość po funkcjonowaniu terytorium sandomierskiego jako samodzielnej jednostki podziału państwa w latach 30-tych XIII w. Takie rozróżnienie (*dominium Sandomiriensis* w ramach *ducatus Cracoviensis*, w latach 70-tych zaś *ducatus Cracoviensis et Sandomiriensis*) mogło być też skutkiem ewolucji w polityce wewnętrznej księcia. Na podstawie tej dość skromnej przesłanki źródłowej trudno wyciągać daleko idące wnioski, jednak jest prawdopodobne, że w początkowym okresie rządów Bolesław Wstydlivy dążył do integracji terytorium sandomierskiego z krakowskim, zaś w drugim etapie rządów zrezygnował z wcielenia. Być może po raz kolejny w dziejach terytorium sandomierskiego w momencie zagrożenia pozycji księcia w Krakowie zaakcentowano odrębność księstwa sandomierskiego jako jego dziedzicznej ziemi, co mogło wiązać się z buntem możnowładztwa małopolskiego przeciwko Bolesławowi w roku 1273, którego celem było powołanie na tron krakowski księcia Władysława opolskiego⁶⁶. Możliwe też, że przyjęcie nazwy *ducatus Cracoviensis et Sandomiriensis* było skutkiem zmian w kancelarii książęcej, zaś formuły dokumentów klarysek, podopiecznych księcia i księżnej Kunegundy, żony Bolesława Wstydliwego najprawdopodobniej powielały formuły dokumentów księcia. Kanclerzem w latach 1270-1279 był Prokop, jednak, jak wykazał K. Bobowski, kanclerze zasadniczo nie uczestniczyli w redagowaniu konceptów aktów⁶⁷. Zajmowali się

⁶³ KDM, t. 1 nr 81.

⁶⁴ *Kodeks dyplomatyczny klasztoru tynieckiego*. Wyd. W. Kętrzyński i S. Smółka, Lwów 1875 /dalej cyt. K. tyn/, nr 27; KDP, t. 3, nr 69.

⁶⁵ KDM, t. 2, nr 482.

⁶⁶ *Rocznik Traski*, MPH, t. 2, s. 841-842; *Rocznik małopolski*, MPH, t. 3, s. 175; *Annales*, liber 7, s. 186.

⁶⁷ K. Bobowski, *Ze studiów nad dokumentami i kancelarią Bolesława Wstydliwego...*, s. 49-50.

tym podkanclerze; z kancelarii Bolesława znani są dwaj: Sobiesław (1248-1255), oraz Twardosław (1256-1279), którego uważa się za głównego dyktatora aktów tego księcia. Miał on wielki wpływ na działalność kancelarii i był najbardziej czynnym jej urzędnikiem⁶⁸. Wprawdzie K. Bobowski nie wymienia dokumentów z 1275 r. jako zawierających charakterystyczne dla niego formuły⁶⁹, możliwe jest jednak, że w okresie jego urzędowania sformułowania dotyczące nazwy księstwa krakowskiego i sandomierskiego były mniej precyzyjne niż za Sobiesława.

Nie pojawia się wprawdzie w dokumentach z okresu panowania Bolesława Wstydlwego termin *ducatus Sandomiriensis*, ale władający Małopolską książęta uwzględniali swój tytuł sandomierski, jakby uznając status księstwa przynależny temu terytorium. Potwierdzeniem tezy, że w latach 70-tych XIII w. utrwaliło się przekonanie, iż Małopolska składa się z dwu księstw⁷⁰, jest sformułowanie użyte w Kronice wielkopolskiej: „księstwa krakowskie i sandomierskie” na określenie zakresu władzy Bolesława Wstydlwego (...*cum suis ducatus Cracouiensis et Sandomiriensis*...) ⁷¹. Fakt ten nie wykluczał uznawania pierwszej pozycji Krakowa w Polsce południowo-wschodniej, albowiem dalej czytamy o rządach Henryka Brodatego *in ducatu Cracoviense et parte terre Sandomirie*⁷². Podobnie jak w niektórych dokumentach, podkreślono różną pozycję w państwie obu terytoriów określając terytorium sandomierskie jako *terra* (w dokumentach *dominium*) i krakowskie jako *ducatus*.

Prawdopodobne jest, że za panowania Bolesława Wstydlwego wciąż używano terminu *provincia Sandomiriensis*. Jak potwierdziły dokumenty, jako prowincję terytorium sandomierskie określano jeszcze w 1 połowie XIII w., dlatego też użycie tego zwrotu w V redakcji *Katalogów biskupów krakowskich* – określonej przez J. Szymańskiego jako dominikańska⁷³ – pochodzącej z XV w., w opisie zniszczeń poczynionych przez Tatarów w 1259 r. *in Cracouie et Sandomirie provincias* można przyjąć za zgodne z ówczesną terminologią⁷⁴. Natomiast w *Roczniku kapitulnym krakowskim*, który stanowi uzupełniony transumpt dawnego rocznika kapitulnego jest wzmianka o najeździe tatarskim *in terram Sandomiriensem* w 1259 r.⁷⁵.

⁶⁸ Ibidem, s. 50-53.

⁶⁹ K. Bobowski, *Ze studiów nad dyplomatyką książęcą w Polsce w XIII w.*, „Sobótka”, t. 19: 1964, s. 55-64.

⁷⁰ Zasadniczy zręb kroniki kończy się na 1273 r., najpóźniej więc powstała w latach 70-tych. A. Bielowski autorstwo Kroniki przypisywał biskupowi poznańskiemu Boguchwałowi (1242 – 1253) i równocześnie kustoszowi katedry poznańskiej Godzisławowi Baszkowi (spotykany w latach 1268-1273), MPH, t. 2, s. 454-458. Wg B. Kürbis bardziej prawdopodobne jest autorstwo Godzisława Baszka. MPH n.s. t. 8, s. XXII-XXVI.

⁷¹ *Kronika wielkopolska*, MPH n.s., t. 8, s. 82.

⁷² *Kronika wielkopolska*, MPH n.s., t. 8, s. 82.

⁷³ *Katalogi biskupów krakowskich*, MPH n.s., t. 10, cz. 2, s. 75.

⁷⁴ *Katalogi biskupów krakowskich*, MPH n.s., t. 10, s. 97.

⁷⁵ *Rocznik kapitulny krakowski*, MPH, t. 2, s. 806.

W dokumentach Bolesława Wstydliwego powszechnie pojawia się *terra*. Sformułowanie: *terra Cracoviensis et Sandomiriensis* występuje w aktach tego księcia, gdy informacje w nich zawarte dotyczą zarówno terytorium sandomierskiego, jak i krakowskiego, np. w akcie z 1257 r. zapowiadającym fundację klasztoru w Zawichoście, gdzie jest wzmianka o cle z handlu przechodzącego *per terram Cracoviensem et Sandomiriensem*⁷⁶. W dokumencie z 1275 r., dotyczącym rozszerzenia posiadłości klasztoru cystersów w Wąchocku i w jego potwierdzeniu wydanym przez Leszka Czarnego w 1284 r. spotykamy sformułowanie *dux terre Cracouiensis et Sandomiriensis...*, mające służyć określeniu zasięgu politycznej władzy panującego⁷⁷. W piśmie bliżej nie określonego opata (być może z Rudy Śląskiej) z 1260 r. opisującym spustoszenia spowodowane przez najazd tatarski *in ducatu Cracouiensi et Sandomiriensi* dalej znajduje się sformułowanie... *terram Sandomirie esse consumptam, et Cracouiensem prouinciam usque ad internicionem esse depopulatam*, rozróżniające ziemię sandomierską i prowincję krakowską⁷⁸.

Termin ten występuje także w źródłach narracyjnych. W redakcji V *Katalogów biskupów krakowskich* pojawia się informacja z roku 1218 dotycząca pochodzenia biskupa Iwona z „ziemi sandomierskiej”⁷⁹, dokumenty nie potwierdzają jednak tak wczesnego występowania tego terminu w odniesieniu do terytorium sandomierskiego. Wiarygodnym źródłem, uzupełniającym dane z dokumentów XIII-wiecznych, dotyczące pozycji terytorium sandomierskiego jako jednostki administracyjnej w tym czasie, jest pochodząca z XIII w. *Kronika wielkopolska*. Termin *terra Sandomiriensis* w tej kronice użyty został już w opisie walk między Władysławem II a jego braćmi dla określenia zakresu politycznej władzy Henryka: *Henricus de Sandomiriensi terra*⁸⁰, jednakże było to przeniesienie terminologii XIII-wiecznej, dla XII w. nie potwierdzonej przez dokumenty. Natomiast terminy użyte w relacji o latach 30-tych XIII w. mogą odzwierciedlać rzeczywistą terminologię tego czasu. „Ziemia sandomierska” występuje tutaj oddzielnie jako jednostka administracyjna, kiedy jest mowa o jej zniszczeniach przez najazdy Konrada, Rusinów, Litwinów, Tatarów itp.⁸¹. Pojawia się też *terra Cracoviensis et Sandomiriensis* w znaczeniu terytorium, które było przedmiotem sporu między Konradem a Henrykiem Brodatym i Henrykiem Pobożnym⁸².

Okresy istnienia podziałów dzielnicowych w Małopolsce są krótkie i z wyjątkiem rządów Henryka Sandomierskiego przypadają na czasy niepokojów i wojen o tron krakowski. Istniały czynniki jednoczące te terytoria zarówno

⁷⁶ KDM, t. 1, nr 44; KDP, t. 3, nr 34.

⁷⁷ KDM, t. 2, nr 481; KDM, t. 2, nr 498.

⁷⁸ KDM, t. 2, nr 457.

⁷⁹ *Katalogi biskupów krakowskich*, MPH n.s. t. 10, s. 91.

⁸⁰ *Kronika wielkopolska*, MPH n.s., t. 8, s. 50.

⁸¹ *Kronika wielkopolska*, MPH n.s., t. 8, s. 83.

⁸² *Kronika wielkopolska*, MPH n.s., t. 8, s. 83.

pod względem kościelnym (biskupstwo krakowskie), jak i politycznym oraz gospodarczym. Dużą rolę w utrzymywaniu odrębności terytorium sandomierskiego odegrała sandomierska elita władzy, której interesy niejednokrotnie różniły się od interesów krakowskiej elity, co widać w latach 30-tych, 80-tych i 90-tych XIII w. Jednak mimo ich oddziaływania ziemie Małopolski nie ulegają integracji. Wspólna nazwa: Małopolska pojawia się dopiero po zjednoczeniu monarchii w XIV w., raczej jako oznaka przeciwstawienia się zajmującej odrębne pozycje polityczne Wielkopolsce niż wyraz wewnętrznej jedności⁸³.

Zachowaniu pewnej samodzielności księstwa sandomierskiego sprzyjało znaczenie tego terytorium w polityce wschodniej jako terytorium granicznego. Stałym punktem oporu między Wisłą i Wieprzem w XIII w. był Lublin (stąd duża niezależność kasztelanii lubelskiej wśród kasztelanów ziemi sandomierskiej i stacjonowanie w niej silnej załogi)⁸⁴. Za panowania Leszka Białego (prowadzącego aktywną politykę ruską) ziemia sandomierska stała się terenem walk polsko-ruskich, m.in. w 1205 r. miała miejsce bitwa pod Zawichostem, gdzie zginął książę halicko-włodzimierski Roman. Do następnych najazdów ruskich doszło w 1244 (odparcie książąt Daniela i Wasylka), oraz w latach 1265-1266 (walki pograniczne ze Szwaną)⁸⁵. W 1241 r., 1259/1260 oraz w 1287/1288 r. miały także miejsce trzy najazdy tatarskie, których skutki najsilniej odczuła dzielnica sandomierska⁸⁶.

Od wojen na granicy wschodniej zaczęły się też rządy w Małopolsce Leszka Czarnego po bezpotomnej śmierci Bolesława Wstydlivego (10 XII 1279 r.). W 1280 miał miejsce najazd księcia halickiego Lwa, który zgłaszał roszczenia do tronu krakowskiego (być może miał jakichś zwolenników w Małopolsce)⁸⁷. W dwa lata później ziemię sandomierską najechali Jaćwinkowie i Litwini. Także wewnątrz dzielnicy Leszka miały miejsce zamieszki, związane m.in. z polityką wschodnią. W latach 80-tych doszło do buntów możnowładztwa i rycerstwa sandomierskiego przeciwko Leszkowi⁸⁸, które udało mu się stłumić.

Należy przypuszczać, że być może m.in. z powodu wspomnianych zamieszek inspirowanych przez możnych sandomierskich Leszkowi Czarnemu

⁸³ T. Lalik, Głos w dyskusji [w:] *III Konferencja Naukowa zespołu badań nad polskim średniowieczem UW i PW. Sprawozdania z 1961 r.*, Warszawa 1964, s. 97.

⁸⁴ K. Myśliński, *W państwie Piastów*. [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*. Red. T. Mencil, Warszawa 1974. Znajduje to swoje odzwierciedlenie w źródłach. Osobno jest wymieniona prowincja lubelska w *Kronice wielkopolskiej*: *Henricus obtinuit Sandomiriensem et Lublinensem provincias*, MPH, t. 2, s. 518. W *Roczniku franciszkańskim krakowskim* pod rokiem 1268 pojawia się *terra Lubliniensis*, MPH, t. 3, s. 51.

⁸⁵ Z. Szambelan, *Najazdy ruskie na ziemię sandomierską w XIII w.*, „Acta Universitatis Lodzianensis”. Folia Historica, t. 36: 1989, s. 7-31.

⁸⁶ S. Krakowski, *Polska w walce z najazdami tatarskimi w XIII w.*, Warszawa 1956, s. 226.

⁸⁷ B. Włodarski, *Polska i Ruś 1194-1340*, Warszawa 1966, s. 196-197.

⁸⁸ Por. niżej s. 110.

nie zależało na akcentowaniu odrębności terytorium sandomierskiego, chociaż w wystawianych przez siebie aktach tytułował się księciem krakowskim, sandomierskim i sieradzkim. W jego działalności politycznej przeważały też prawdopodobnie tendencje zjednoczeniowe. Zdołał on zgromadzić pod swą władzą trzy dzielnice: krakowską, sandomierską i sieradzką oraz był w posiadaniu Krakowa⁸⁹. W dokumentach, wystawianych przez niego terminy *terra*, *districtus*, dotyczą najczęściej lokalizacji różnych dóbr np. o pewnych dobrach w ziemi krakowskiej i sandomierskiej mówi dokument Leszka z 1282 r.⁹⁰, gdy nadaje on immunitet posiadłościom biskupstwa lubuskiego. W tym dokumencie jest mowa także o wsi Biskupie *in terra Lublinensi*. Natomiast w przywileju Leszka Czarnego z 1286 r. dla Sandomierza został użyty termin *districtus*, gdy jest mowa o przyszłych odkryciach dóbr naturalnych *in districtu ciuitatis Sandomiriensis*⁹¹.

Terminologię dotyczącą ziemi krakowskiej i sandomierskiej z okresu jego panowania uzupełniają roczniki. W *Roczniku franciszkańskim krakowskim* z końca XIII w., pod rokiem 1280 jest wzmianka o najeździe Tatarów, Litwinów i Rusinów, którzy chcieli opanować *ducatum Cracovie et Sandomirie*⁹². Także roczniki pochodzące z XIV-XV w. posługują się terminologią z XIII-wiecznych dokumentów. W *Kodeksie szamotulskim* (powstałym prawdopodobnie w czasach Kazimierza Wielkiego) pod rokiem 1280 jest informacja, że książę ruski z Tatarami, Litwinami i Rusinami opanował *ducatum Cracoviensem et Sandomiriensem*⁹³. Wg *Rocznika kujawskiego* prawdopodobnie z XIV w. w 1289 r. po bitwie pod Bogucicami Leszek Czarny odzyskał *Cracovie et Sandomirie ducatus*⁹⁴. Powyższe przykłady sugerują, że termin *ducatus* służył do wskazania jednostki politycznej, będącej przedmiotem rywalizacji książąt. W innym znaczeniu w rocznikach pojawiają się terminy *terra*, *districtus*. *Rocznik franciszkański krakowski* informuje, że w 1285 r. część możnych sprowadziła księcia Konrada czerskiego, by panował *in terra Cracoviensis et Sandomiriensis*⁹⁵. Ziemia sandomierska została także wymieniona pośród innych ziem pod datą 1287, kiedy miał miejsce najazd Tatarów *in terram Sandomiriensem, Cracoviensem, Sandecensem, Syradiensem, Mazoviensem*⁹⁶. Podobne informacje o spustoszeniach poczynionych przez Tatarów w latach 80-tych

⁸⁹ Nośnikiem treści zjednoczeniowych były m.in. pieczęcie książęce Z. Piech, *Ikonografia pieczęci Piastów*, Kraków 1993, s. 133. Na jednej z pieczęci Leszek Czarny przedstawiony jest ze św. Stanisławem, symbolizującym zjednoczeniową ideologię. Druga przedstawia w polu pieczęci godło książąt kujawskich: pół orła, pół lwa w koronie, co Autor interpretuje jako przekaz o tendencjach zjednoczeniowych.

⁹⁰ ZDM, t. 4, nr 881.

⁹¹ KDP, t. 3, nr 63.

⁹² *Rocznik franciszkański krakowski*, MPH, t. 3, s. 50.

⁹³ *Rocznik małopolski*, MPH, t. 3, s. 181.

⁹⁴ *Rocznik kujawski*, MPH, t. 3, s. 207.

⁹⁵ *Rocznik franciszkański krakowski*, MPH, t. 3, s. 51.

⁹⁶ *Rocznik franciszkański krakowski*, MPH, t. 3, s. 51.

in terra Sandomiriensis oraz *in districtus Cracoviensis, Siradiensis et Sandomiriensis* znajdują się w *Roczniku świętokrzyskim* z przełomu XIII/XIV w.⁹⁷. Wydaje się, że zgodnie z ówczesną terminologią, termin *districtus* został użyty w znaczeniu okolicy. W *Roczniku Traski* z XIV w. znajduje się informacja o zniszczeniach ziemi krakowskiej i sandomierskiej⁹⁸ oraz o najeździe Litwinów w 1282 r., który objął *terram Sandomirie*⁹⁹. Pojęcia *terra, districtus* służyły więc lokalizacji wydarzeń w terenie przez wskazanie jednostki administracyjnej, której podlegały obszary, np. dotknięte najazdem. Kierując się faktem, że powyższe roczniki powstały na bazie wcześniej istniejących roczników oraz niektóre pochodzą z końca XIII w. można przyjąć, że prezentują rzeczywiste miejsce terytorium sandomierskiego w strukturze Małopolski. Wszystkie terminy pojawiające się w rocznikach były używane w czasach, o których jest mowa w tekście, prawdopodobnie jest to wynikiem wywodzenia się późniejszych roczników od starszych zapisów rocznikarskich z kręgów kapitulnych. Każdy rocznik jest transumptem lub ekserptem któregoś z wcześniejszych, dlatego często przejmuje jego terminologię¹⁰⁰.

Prawdopodobnie po bezpotomnej śmierci Leszka Czarnego w 1288 r. doszło do rozdzwiku w kwestii obsady tronu krakowskiego: rycerstwo małopolskie zgromadzone w Sandomierzu powołało Bolesława, księcia płockiego¹⁰¹ natomiast mieszczaństwo krakowskie oddało Kraków Henrykowi IV Probusowi, w którym panował do śmierci w czerwcu 1290 r. W wyniku tych rozbieżności ziemię sandomierską w kwietniu 1289 r. na kilka miesięcy opanovał Konrad, brat Bolesława płockiego¹⁰². Za ślad panowania Henryka IV także w ziemi sandomierskiej można uznać jego pieczęć, na której wymienione zostały ziemie objęte jego panowaniem: *Sigillum Henrici Dei gratia ducis Silesie Cracovie et Sandomirie*¹⁰³.

Możliwe, że wynikiem zróżnicowanego stanowiska Małopolan było opanowanie po śmierci Henryka Probuse przez Władysława Łokietka Sandomierza, a przez Przemysła wielkopolskiego Krakowa¹⁰⁴. Trudno określić wzajemny stosunek Władysława i Przemysła¹⁰⁵. Przemysł II nigdy nie uży-

⁹⁷ *Rocznik świętokrzyski*, MPH, t. 3, s. 74, 76.

⁹⁸ *Rocznik Traski*, MPH, t. 2, s. 839.

⁹⁹ *Rocznik Traski*, MPH, t. 2, s. 848.

¹⁰⁰ G. Labuda, *Główne linie rozwoju rocznika polskiego w czasach średniowiecza*, „Kwartalnik Historyczny”, t. 78: 1971, s. 804-839; J. Dąbrowski, *Dawne dziejopisarstwo polskie (do 1480 r.)*, Wrocław 1964, s. 45-69.

¹⁰¹ Wspominają o tym roczniki: *Rocznik Traski*, s. 848; *Rocznik Sędziwoja*, s. 878 (MPH, t. 2); *Rocznik małopolski*, MPH, t. 3 s. 180.

¹⁰² B. Włodarski, *Udział Rusi halicko-włodzimierskiej w walce książąt na Mazowszu w drugiej połowie XIII w. [w:]* *Wiek średni. Medium aevum. Prace ofiarowane T. Manteufflowi w 60-tą rocznicę śmierci*. Red. A. Gieysztor i in., Warszawa 1962, s. 180-182.

¹⁰³ Z. Piech, *Ikonoografia...*, s. 135.

¹⁰⁴ *Rocznik Traski*, MPH, t. 2, s. 852: „*Primislius Cracoviam optinuit, Wladislaus Sandomiriam*”; *Rocznik Sędziwoja*, MPH, t. 2, s. 879 podobnie.

¹⁰⁵ T. Nowakowski, *Stosunki między Przemysłem II a Władysławem Łokietkiem, w okresie walk o Kraków po śmierci Leszka Czarnego (1288-1291)*, „Roczniki Historyczne”, t. 54:

wał tytułu księcia sandomierskiego, więc raczej nie zgłaszał roszczeń do ziemi sandomierskiej¹⁰⁶. Nie wiadomo też, czy podział dokonał się drogą pokojową, czy został wymuszony na Przemyśle przez Łokietka. 12 kwietnia 1292 r. Władysław Łokietek, jako *dux Sandomiriae, Cuiaviae et Siradiae* wystawił w Sandomierzu dokument dla kościoła NMP, na podstawie którego dodał pewne grunty *pro communi bono terre Sandomiriensis*¹⁰⁷, jednak jego panowanie w ziemi sandomierskiej zakończyło się jesienią 1292 r., bowiem rycerstwo sandomierskie prawdopodobnie z powodu izolacji politycznej Łokietka swoje poparcie przeniósł na króla czeskiego Wacława, dzierżącego od 1291 r. krakowską część Małopolski. Użycie liczby mnogiej w dokumentach Wacława w odniesieniu do księstw krakowskiego i sandomierskiego można uznać za dowód podkreślania praw do terytorium sandomierskiego, początkowo pozostającego jeszcze prawdopodobnie poza zasięgiem władzy Wacława, w rękach Władysława Łokietka. Wielokrotnie bowiem jest powtórzony zwrot...*ducatum nostrorum Cracovie et Sandomerie*..., przy wymienianiu mieszkańców obu księstw (*barones*..., *milites*..., *cives*..., *clerices*... i in.) w akcie Wacława z 1291 r. dotyczącym potwierdzenia przywilejów dla diecezji krakowskiej¹⁰⁸. Także w późniejszych dokumentach ta forma została zachowana, 3 listopada 1292 r. użyto wyrażenia: *per predictos Cracovie et Sandomirie ducatum nostrorum*...¹⁰⁹, a 8 listopada 1292 r. w akcie dotyczącym wydzierżawienia wsi Kamienica czytamy: *ceterum alie Incole undecunque venientes ad inhabitandam ipsam civitatem per ducatus nostros Cracovie et Sandomirie libertum habeant transitum a theloneis absolvuntur*...¹¹⁰. W dokumencie Wacława z 1295 r. dla klasztoru w Miechowie pojawia się liczba mnoga w odniesieniu do ziem: *omnes villas tam in Cracoviensi, quam in Sandomiriensi terris*¹¹¹, co wskazuje na traktowanie terytorium krakowskiego i sandomierskiego jako odrębnych jednostek administracyjnych. Samodzielnie termin „ziemia sandomierska” jako jednostka terytorialnego podziału wystąpił też dla oznaczenia położenia określonej miejscowości, np. w dokumencie starosty krakowskiego i sandomierskiego Thasso z Wizmburka 1294 r., który nadaje Stefanowi Węgrowi dwie wsie leżące *in terra Sandomirie*¹¹². Pojęcie *terra Sandomiriensis* w znacze-

1988, s. 149. Zwrócił on uwagę na fakt, że w dokumencie Przemysła z Brześcia Kujawskiego z 1289 r. wśród świadków wymieniony jest Maciej sędzia kujawski, szczególnie bliski współpracownik Władysława Łokietka KDW, t. 2, nr 637. B. Nowacki (*Przemysł II. 1257-1296. Odnawiciel korony polskiej*. Poznań 1997, s.129) stwierdził, że z dwu rozwiązań problemu stosunków między książętami (w wyniku porozumienia, lub na skutek podziałów zdania możnych małopolskich) bardziej prawdopodobne wydaje się drugie.

¹⁰⁶ T. Nowakowski, *Stosunki między Przemysłem*..., s. 145.

¹⁰⁷ KDM, t. 1, nr 120.

¹⁰⁸ KDKK, t. 1, nr 94.

¹⁰⁹ KDM, t. 1, nr 121.

¹¹⁰ KDP, t. 3, nr 67.

¹¹¹ KDM, t. 2, nr 530.

¹¹² KDM, t. 2, nr 527.

niu części składowej państwa funkcjonuje także w dokumentach papieskich, np. w akcie Bonifacego VIII dla kościoła NMP w Sandomierzu z 1296 r., gdy jest mowa o zniszczeniach podczas najazdów tatarskich *in terram Sandomiriensi*¹¹³. *Rocznik Sędziwoja*, znany z rękopisu z XV w. informuje o napadzie Rusinów na *terram Sandomirie* w 1300 r.¹¹⁴.

W 1302 r. Władysław Łokietek podjął nieudaną próbę odebrania Wacławowi ziemi sandomierskiej z pomocą Tatarów i Rusinów. Jednak niezręczna polityka Wacława (popieranie niemczyzny, powierzanie ważnych stanowisk obcym) spowodowała, że przybrał na sile opór przeciwko jego rządowi, dający szansę powodzenia ponownej akcji Władysława Łokietka. W 1305 r. Łokietek przebywał w Wiślicy, ale był jeszcze wtedy w trakcie podboju ziemi krakowskiej i sandomierskiej. W *Roczniku Traski* znaleźć można zapis o tym, że opanował *terram Sandomirium* w 1305 r.¹¹⁵ Dopiero po śmierci Wacława III w 1306 r. zdobył Kraków, co stanowiło początek akcji zjednoczenia ziem polskich po ponad stuletnim okresie rozbitcia dzielnicowego. W dalszym ciągu akcentował odrębność obu małopolskich terytoriów, o czym świadczy zwrot... *terras et possessiones ad ducatus Cracovensem et Sandomiriensem spectantes requisere toto possere...* występujący w dokumencie z 2 września 1306 r., zatwierdzającym przywileje dla kościoła katedralnego krakowskiego¹¹⁶, zaś termin *terra Sandomirensis* funkcjonował raczej w znaczeniu jednostki terytorialnej, a nie politycznej, co poświadcza inny dokument tego księcia z 1308 r., odnawiający i rozszerzający przywileje klasztoru w Sulejowie, gdzie miejscowości zlokalizowane zostały jako leżące *in terra Sandomiriensi* oraz *in ducatu Lanciciensi, in ducatu Syradiensi*¹¹⁷. *Terra* w znaczeniu części składowej państwa była używana w aktach śledztwa z lat 1306-1308, prowadzonego przez Jakuba, arcybiskupa gnieźnieńskiego, przeciw biskupowi krakowskiemu Janowi Muskacie, oskarżonemu o zawładnięcie dobrami biskupstwa krakowskiego *in terra Cracoviensi et Sandomiriensi*¹¹⁸ i zrabowanie wielu kościołów *in terra Sandomiriensi*¹¹⁹. *Terra* pojawia się w sformułowaniu o prześladowaniach *advocatum Sandomiriensem Marcum... in terra Sandomiriensi*¹²⁰. Następnie akta informują o rabowaniu *terras Cracoviensem et Sandomiriensem* przez Niemców¹²¹. W innym miejscu jest wzmianka o złupieniu mnóstwa kościołów *in districtu Sandomiriensi*¹²². Być może

¹¹³ KDM, t. 1, nr 128.

¹¹⁴ *Rocznik Sędziwoja*, MPH, t. 2, s. 879.

¹¹⁵ *Rocznik Traski*, MPH, t. 2, s. 852.

¹¹⁶ KDKK, t. 1, nr 114.

¹¹⁷ dokument nr 24 [w:] J. Mitkowski, *Początki...*, s. 339.

¹¹⁸ *Annalecta Vaticana 1202-1360. Monumenta Poloniae Vaticana*. Wyd. J. Ptaśnik, t. 3, Kraków 1914 /dalej cyt. MPV/, t. 3, nr 121, s. 78.

¹¹⁹ MPV, t. 3, nr 121, s. 81.

¹²⁰ MPV, t. 3, nr 121, s. 82.

¹²¹ MPV, t. 3, nr 121, s. 79.

¹²² MPV, t. 3, nr 121, s. 82.

to sformułowanie, podobnie jak w powyżej cytowanych źródłach, odnosi się do węższego obszaru, np. wokół Sandomierza. Akta pochodzą z okresu, kiedy termin *districtus* oznaczał okolicę, bowiem dopiero w drugiej połowie XIV w. nabrał znaczenia jednostki terytorialnej, uzupełniając w strukturze administracyjnej kraju miejsce po kasztelanii¹²³.

Słowo *terra* na przełomie XIII w. i XIV w. spotyka się też czasami w tytulaturze urzędników zarządu lokalnego. W dokumencie Władysława Łokietka z 1290 r. dotyczącym nadania wikariuszowi kościoła św. Pawła w Sandomierzu winnic, występuje *prouisar tocius terre Sandomiriensis*¹²⁴. W akcie z 1311 r. dotyczącym wygnanych mieszkańców Sącza jest wzmianka ogólna o urzędnikach *in terra Cracouiensi et Sandomiriensi*¹²⁵. Częściej w tytulaturze urzędników państwowych termin *terra* pojawia się w XIV w., np. w dokumencie biskupa Nankera z 1325 r. jako świadek występuje *Hermanus procuratar generalis terrarum Cracouiensis et Sandomiriensis*, wystawcą aktu z 1356 r. jest właśnie *Hermanus procuratar terrarum Cracouiensis et Sandomiriensis*¹²⁶. Jak widać w początkowym okresie rządów Władysława Łokietka w dokumentach funkcjonuje jeszcze pojęcie: „ziemia krakowska i sandomierska”, będące zapewne reminiscencją dawnego *ducatus Cracoviensis et Sandamiriensis*. Jednak, gdy terytorium krakowskie i sandomierskie występują w aktach obok siebie, określane są jako: „ziemie krakowska i sandomierska”, co należy odnosić już tylko do jednostek administracyjnych państwa.

W dokumentach Władysława Łokietka rzadko spotyka się termin „księstwo sandomierskie”, bowiem w jednoczonym przez Łokietka państwie używanie określenia *ducatus* w odniesieniu do poszczególnych części jego monarchii byłoby sprzeczne z tendencjami unifikacyjnymi. Po koronacji w 1320 r. tym bardziej traci ono rację bytu jako nacechowane politycznie, utrwalające tradycję odrębności politycznej. Upowszechnienie terminu *terra* na określenie jednostek terytorialnych w zjednoczonej Polsce w XIV w. należy łączyć właśnie z zacieraniem śladów politycznej ich odrębności.

Wyjaśnienia wymaga, czy *terra* zastąpiła *ducatus*, czy też w zjednoczonym państwie termin ten nabrał nowego znaczenia. Jak dowodzą badania K. Orzechowskiego, w XIII w. „ziemią” nazywano głównie terytorium krakowskie i sandomierskie, oba w przeszłości wyodrębnione jako księstwa dzielnicowe. W drugiej połowie XIII i w XIV w. określenie *terra* pojawiło się także w odniesieniu do niektórych dawnych kasztelanii (np. lubelska). Następnie termin ten zaczął przechodzić też na obszary niewielkie, wyodrębniające się jako kompleks majątków lub okręg prawa ziemskiego (ziemie: szczyrzyc-

¹²³ K. Orzechowski, *Terra w dokumentach wielkopolskich XIII i XIV w.*, „AUW”, nr 110: 1982, s. 47.

¹²⁴ KDM, t. 1, nr 119.

¹²⁵ KDM, t. 1, nr 148.

¹²⁶ ZDM, t. 1, nr 79.

ka, lubaczowska, wojnicka, sieciechowska, łukowska)¹²⁷. W *Roczniku franciszkańskim krakowskim* pod 1268 r. znajduje się zapis, że spustoszone *terram Lublinensem*¹²⁸. Terytorium lubelskie w XIV w. pojawia się dość często razem z krakowskim i sandomierskim, np. w akcie Władysława Łokietka z 1319 r., na mocy którego przenosi on na prawo niemieckie wsie klasztoru cystersów na Łysej Górze położone *in terra Cracouiensi, Sandomiriensi et Lublinensi*¹²⁹. Użycie liczby pojedynczej – ziemia – w odniesieniu do tych trzech terytoriów można uznać za ślad trwania świadomości ich dawnej jedności politycznej. W dokumencie biskupa krakowskiego Bodzanty z 1359 r. użyto już liczby mnogiej pisząc, że *terre Lublinensis, Seczechouiensis et Lucouiensis* są spustoszone przez najazdy¹³⁰, choć w dokumencie Kazimierza z 1360 r. jest jeszcze mowa o posiadłościach *tam in terra Cracouiensi, quam in terra Sandomiriensi et Lubliniensi...*¹³¹. K. Orzechowski podkreślał, że *terra* rozumiana przestrzennie odnosi się w przebadanych przez niego tekstach „przede wszystkim do obszarów ongiś wyodrębnionych politycznie jako księstwa dzielnicowe i oznacza podstawową jednostkę skali wielkiej w terytorialnym podziale Polski”¹³². W pewnych przypadkach stosowano ją również do mniejszych obszarów, mieszczących się w jednostkach podziału wielkiego, jednak przemienne z innymi nazwami, właściwymi dla podziału w małej skali, np. *castellania, districtus, teritorium*. Termin *districtus* przeważa na oznaczenie jednostki podziału małego, w miarę ustalania się nazwy *terra* dla jednostek podziału wielkiego¹³³.

Najczęściej w XIV w. termin *terra* używany był dla oznaczenia położenia określonych miejscowości. Akt Władysława Łokietka z 1325 r. dla klasztoru w Miechowie dotyczy wsi *Solecz in terra Sandomiriensi prope Vislam*¹³⁴. W dokumencie Kazimierza wydanym w 1340 r. dla Jadwigi wdowy po Brešku z Prawęcina pojawia się *Prawęcina...in terra Sandomiriensi*¹³⁵. W 1353 r. król przenosi wieś Tursko Małe¹³⁶, leżące *in terra Sandomiriensi*. W dokumencie z 1356 r. Kazimierz udziela zgody na sprzedanie wsi Bełżek *in terra Sandomiriensi*¹³⁷. Wszystkie powyższe miejscowości położone są w stosunkowo niedalekiej odległości od Sandomierza w okolicach Opatowa. Podobnie na oznaczenie lokalizacji określonych posiadłości *terra* została użyta w 1385 r.,

¹²⁷ K. Orzechowski, *Terra w dokumentach małopolskich do końca XIV w.*, „AUW”, nr 612, Prawo nr 56: 1985 r., s. 45-46.

¹²⁸ *Rocznik franciszkański krakowski*, MPH, t. 3, s. 51.

¹²⁹ KDM, t. 2, nr 576.

¹³⁰ KDM, t. 3, nr 730.

¹³¹ KDM, t. 3, nr 795.

¹³² K. Orzechowski, *Terra w dokumentach małopolskich*, s. 52.

¹³³ K. Orzechowski, *Terra w dokumentach małopolskich*, s. 52.

¹³⁴ KDM, t. 2, nr 588.

¹³⁵ KDM, t. 1, nr 210.

¹³⁶ KDM, t. 3, nr 702.

¹³⁷ KDM, t. 1, nr 243.

kiedy Wichna ze Strzyżowic nadaje dobra swoje Świężyca *in terra Sandomiriensi* klasztorowi w Koprzywnicy¹³⁸. W Redakcji lubelskiej z początku XVI w. *Katalogów biskupów krakowskich*, w zapisce dotyczącej roku 1367 jest wzmianka o Florianie biskupie krakowskim, który pochodził z wsi Mokrzyisko *in terra Sandomiriensi*¹³⁹. Oprócz występowania terminu *terra* w znaczeniu mniejszego obszaru, pojawia się on także na określenie województwa w odniesieniu do miejscowości, leżących na peryferiach terytorium sandomierskiego, np. w dokumencie Kazimierza Wielkiego z 1354 r., gdzie król przeniósł miasto Pilzno na prawo niemieckie¹⁴⁰, czy też w akcie z 1367 r. wydanym przez Zbyluta, biskupa włocławskiego, gdzie jest mowa o wsi Brzostków *in terra Sandomirie ultra Piliczam*¹⁴¹. *Terra* jako województwo pojawia się także w dokumencie z 1354 r., gdzie Kazimierz rozdziela dobra Krystiana z Damujowic *in terra Sandomiriensi* (położone na północy terytorium sandomierskiego, między Radomiem a Opoczmem) oraz *in terra Cuiauiensi* pomiędzy jego synów¹⁴² oraz w akcie Kazimierza z 1367 r. dotyczącym miejscowości Końskie...*in terra Sandomiriensi situato*¹⁴³.

Wyjątkiem w XIV-wiecznej praktyce jest zwrot *in territorio Sandomiriensi* w dokumencie wydanym przez kasztelana sandomierskiego Wilczka z 1351 r. dla przeora zakonu św. Klary, któremu zapisuje wsie Sobótkę i Czermin *in territorio Sandomiriensi*¹⁴⁴. Wg opinii K. Orzechowskiego określenie *territorium* jest przez cały czas swego występowania opisowe i przygodne, najczęściej oznacza bezpośrednie otoczenie pewnej miejscowości, odgrywając przejściową rolę między kasztelanią i dystryktem¹⁴⁵.

Terra Sandomiriensis w XIV w. na stałe utrwała się w tytulaturze królów polskich, określającej zasięg politycznej władzy panującego: *Nos Wladislaus dei gracia Rex Polonie nennon terrarum Cracouie, Sandomirie, Lancicie, Cuyaue, Syradieque Dux*¹⁴⁶, podobnie jego syn: *Nos Kazimirus dei gracia Rex Polonie, necnon terrarum Cracouie, Sandomirie, Syradie, Lancicie, Cuyaue, Pomoranie, [Russieque] dominus et heres*¹⁴⁷. *Terra Sandomiriensis* w tytulaturze władców zastąpiła *ducatus Sandomriensis*. Utrzymywanie się początkowe określenia *dux terrarum* ewidentnie potwierdza taki właśnie kierunek ewolucji terminu *ducatus*. Natomiast w określeniach odno-

¹³⁸ KDM, t. 3, nr 943.

¹³⁹ *Katalogi biskupów krakowskich*, MPH n.s., t. 10, cz. 2, s. 103.

¹⁴⁰ KDM, t. 1, nr 238.

¹⁴¹ KDM, t. 3, nr 798.

¹⁴² KDM, t. 3, nr 703.

¹⁴³ KDM, t. 3, nr 801.

¹⁴⁴ KDM, t. 1, nr 233.

¹⁴⁵ K. Orzechowski, *Terra w dokumentach wielkopolskich...*, s. 46-47. Idem, *Terra w dokumentach małopolskich...*, s. 20-21.

¹⁴⁶ m.in. KDM, t. 1, nr 168, 171; KDP, t. 3, nr 80, 82.

¹⁴⁷ m.in. KDM, t. 1, nr 193, 199, 200, 201, 215, 217, 224, 236, 238, 239, 240, KDM, t. 3, nr 635, 636, 639, 645, 646; KDP, t. 1, nr 119, KDP, t. 3, nr 82, *Zbiór dokumentów katedry i diecezji krakowskiej*. Wyd. S. Kuraś, cz. 1, Lublin 1965, nr 51.

szących się do lokalizacji miejscowości *in terra Sandomiriensi* istnieje prawdopodobieństwo, iż w niektórych przypadkach chodzi o węższe znaczenie (terytorium otaczające Sandomierz).

LE STATUT DE LA PETITE POLOGNE, EN PARTICULIER LE TERRITOIRE DE SANDOMIERZ, DANS L'ORGANISATION DE LA POLOGNE DES PIASTES

Résumé

Comme un territoire séparé, la terre de Sandomierz n'apparaît que dans les sources historiques du XIIe siècle. Le chroniqueur Gall parle des „sedes regni principales” auxquels appartenaient Cracovie, Wrocław et Sandomir. Après l'an 1138, elle existait comme principauté. Sous le règne d'Henri de Sandomir, on l'appelait le „dominium”. En même temps le prince Henri est nommé le „frère du prince” ou le „fils de prince”. A l'époque du morcellement du Royaume (1138 à 1320), les deux terres de la Petite Pologne, c'est-à-dire, la terre de Cracovie et celle de Sandomir, se trouvaient sous le gouvernement d'un prince. Les luttes pour le pouvoir dans la Petite Pologne dont le siège principal se trouvait à Cracovie favorisaient la séparation du territoire de Sandomir. C'est là, il y avait un second centre du pouvoir, où résidaient le voïvode et les officiers de la cour. Bien que les terres de Sandomir et de Cracovie soient unies sous le pouvoir d'un seul prince pendant de longues périodes de leur histoire, le territoire de Sandomir n'a pas été incorporé à la principauté de Cracovie. Cela était possible grâce à la tradition bien cultivée de sa séparation administrative, qui remontait aux temps bien anciens.